

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено предмет, об'єкт, мету і завдання дослідження, окреслено його хронологічні рамки, вказано на наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, подано відомості про апробацію.

Перший розділ “Історіографія, джерельна база та методологія дослідження” присвячений аналізу наявної літератури і джерел по темі дисертації, а також висвітленню використаних методів і принципів дослідження.

У першому підрозділі **“Ступінь наукової розробки проблеми”** звертається увага на те, що з проголошенням незалежності України зросла увага до дослідження проблеми висвітлення та обґрунтування суспільно-політичної діяльності та спадщини М.М. Аркаса. Поряд з цим нині відбувається подальша концептуальна та методологічна розробка цієї проблеми. Цей комплекс проблем активно висвітлюється у працях В. Сарбея, І. Кураса, В. Ульяновського, В. Потульницького, В. Шкварця, а також В. Жадька, П. Тригуба, В. Бойченка, Т. Березовської, В. Кондрашова, Л. Цимбал, А. Топорова, Л. Ржепецького, В. Іванова, І. Берези та ін.

У роботах вищевказаних вчених досліджуються фундаментальні аспекти життя та творчості М.М. Аркаса, окреслюються умови його становлення як композитора, історика та поета, визначаються головні напрямки його культурно-просвітницької та громадської діяльності, переосмислюється традиційне уявлення щодо значущості його суспільно-громадської, просвітницької діяльності.

Використовуючи набутки сучасних дослідників, дисертант спиралася і на праці вітчизняних вчених попередніх поколінь, які торкалися, головним чином, історії написання та видання “Історії України-Русі” М. Аркаса. Це, насамперед, роботи М. Грушевського, В. Липинського, Є. Чикаленка, О. Лотоцького та ін.

Роботи названих авторів послуговували фундаментальною теоретико-методологічною базою для даного дослідження, яке присвячено висвітленню суспільно-політичної спадщини М.М. Аркаса.

Радянська історична наука практично не була представлена достатнім обсягом праць, у яких висвітлювалися б усі аспекти громадсько-політичної спадщини М.М. Аркаса, а ті праці, які все ж публікувалися, були спрямовані на розкриття переважно його композиторської діяльності. Це було прямим наслідком тогочасної політики офіційного замовчування ролі М.М. Аркаса в історії України та національному русі, уже це відлякувало дослідників від постаті М.М. Аркаса. Автор дисертації зазначає, що завжди в публікаціях підкреслювалася “українофільська”, більше того – “буржуазно-націоналістична” суть творчості М.М. Аркаса.

В умовах “хрущовської відлиги” в 1958 р. побачила світ книга київського музикознавця Л.С. Кауфмана “М.М. Аркас. Нарис про життя і твор-

чість”. У дослідженні була ґрунтовно висвітлена музично-композиторська творчість М.М. Аркаса, але автор “поскупився” на розповідь про М.М. Аркаса як історика та громадського діяча, оскільки некритично сприйняв успадковане від недавнього минулого негативне ставлення до М.М. Аркаса, особливо до його “Історії України-Русі” як книги “буржуазно-націоналістичного” характеру.

Характеризуючи радянські часи, автор дисертації проаналізувала ряд газетних публікацій про М.М. Аркаса переважно у Миколаївській обласній періодичній пресі 50-80-х років ХХ ст. Хоча в цих публікаціях, як правило, віддавалася данина пам’яті в основному як композитору, й лише в поодиноких випадках – як організатору та керівнику товариства “Провіта”.

Водночас, на протипагу вітчизняним дослідникам, творчі здобутки М.М. Аркаса добре знали та шанували в українській еміграції. Про це свідчить хоча б той факт, що саме за кордоном були неодноразові спроби перевидання “Історії України-Русі” М.М. Аркаса. У 1912 р. у Кракові коштом дружини М.М. Аркаса було опубліковано нову редакцію Аркасової “Історії України-Русі”. Надалі у 1918 р. книгу було видано українцями Петрограда, потім вона вийшла друком 1920 р. у Лейпцигу (Німеччина), а також її опублікували 1947 р. заокеанські українці в Буенос-Айресі (Аргентина). У 1967 р. вона вийшла у Вінніпезі (Канада).

В українській науці ситуація почала істотно змінюватися тільки у другій половині 80-х рр. ХХ ст. в умовах перебудови, демократизації і гласності. У 1990 р. побачила світ “Історія України-Русі” М.М. Аркаса з красномовною передмовою до неї, з багатими ілюстраціями та значним науковим апаратом, а також змістовними коментарями про життя і творчість М.М. Аркаса доктора історичних наук, професора В.Г. Сарбея, яка здійснила вплив на подальші дослідження даної тематики.

Системне дослідження суспільно-політичної спадщини розпочалося лише після проголошення незалежності України. Значна кількість наукових праць базувалася на нових документах, що до цього не використовувалися дослідниками, адже було знято гриф “секретності” практично з усіх архівних фондів довоєнної доби. Особлива увага громадсько-політичній діяльності та спадщині М.М. Аркаса приділялася на наукових конференціях: “Культура Півдня України” (травень 1991 р., м. Миколаїв), Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція “Проблеми історії національного руху в Україні (до 1917 р.)” (жовтень 1992 р., м. Київ), Миколаївська обласна науково-практична конференція “Джерела духовності” (28-29 листопада 1995 р., м. Миколаїв). У подальшому подібні конференції проводяться раз на 2 роки, а в збірниках систематично публікуються нові матеріали про життя та творчість М.М. Аркаса.

У 2002 р. до 150-річчя від дня народження великого земляка побачила світ перша узагальнююча праця про життя та творчість М.М. Аркаса –

“Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність”, автором якої є доктор історичних наук, професор В.П. Шкварець. З огляду на ґрунтовність праці автор дисертації зазначає, що у монографії не висвітлені взаємовідносини А. Желябова та М. Аркаса, не проаналізовано листування М. Аркаса з Лесею Українкою, Є.Чикаленком та ін., побіжно зазначено рецензування “Історії України-Русі” В. Липинським та М. Грушевським, що залишається актуальним і надалі, тому заслуговує на подальше вивчення.

Наголошувалося на тому факті, що відзначення 150-річчя від дня народження М.М. Аркаса дало поштовх до активізації досліджень життя та творчості відомого діяча, але знову ж таки основна увага дослідників зосереджувалася на висвітленні його культурно-просвітницької творчості.

Підсумовуючи огляд літератури, зазначимо, що, незважаючи на поживлення роботи сучасних дослідників по висвітленню різних аспектів спадщини М.М. Аркаса, наукова розробка поставленої автором проблеми ще далека від її вирішення. Сьогодні фактично відсутні окремі монографічні праці щодо того чи іншого виду діяльності М.М. Аркаса. В той же час варто відзначити, що ці дослідження висвітлюють лише окремі аспекти чи часові періоди стосовно проблематики даної дисертації, надавши автору можливість більш ґрунтовно провести науковий пошук.

У другому підрозділі “**Джерельна база дослідження**” окреслюється коло джерел, які автор умовно поділила на декілька груп.

1. Твори М.М. Аркаса: “Історія України-Русі”, що дозволяє визначити культурно-освітній рівень та розкрити його світогляд, охарактеризувати суспільно-патріотичні погляди автора, дати уявлення про рівень розвитку історичної та політичної думки на певному етапі історії науки на Україні; опера “Катерина”, значення якої полягає не лише в музиці, народності чи першій оперній інтерпретації поеми Т.Г. Шевченка, а в служінні українській справі та пробудженні національної самосвідомості народу.

2. Архівні джерела Центрального державного історичного архіву (м. Львів) та державного архіву Миколаївської області. Матеріали “Особистого фонду М.М. Аркаса”, які характеризують громадську, політичну, просвітницьку діяльність М.М. Аркаса. Ці документи дають уявлення про життєві й громадські позиції М.М. Аркаса щодо загальнонаціональних і місцевих проблем; розкривають коло знайомих М.М. Аркаса, які здебільшого були активними членами українського національного руху; висвітлюють малодосліджені аспекти життєдіяльності М.М. Аркаса. Документи Миколаївського товариства “Просвіта”, які містять статистичні відомості про культурно-освітню, громадську діяльність товариства; відомості про його членів, їх співпрацю з місцевим населенням, подають факти про благодійну діяльність просвітнього товариства.

3. Листування М.М. Аркаса з визначними діячами національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., які дозволяють визначити місце та роль провід-

них представників української інтелігенції у національному русі.

4. Періодична преса того часу: “Николаевская газета”, “Николаевский курьер”, “Трудовая копейка”, “Николаевский голос”, які охоплюють період 1907-1911 рр. і висвітлюють діяльність “Просвіти”.

5. Мемуари М.М.Аркаса, які характеризують його активну громадську, просвітньо-культурницьку діяльність, пов’язану з національно-визвольним рухом та формуванням національної свідомості у широкого загалу.

Джерельна база дисертації дозволила дослідити та охарактеризувати головні напрямки діяльності М.М.Аркаса, визначити місце та роль його творчості у національному русі кінця XIX – початку XX ст., розглянути основні напрями громадської, просвітньо-культурницької діяльності М.М. Аркаса, проаналізувати місце Аркасівської спадщини у процесі становлення незалежної України, її роль у сучасному політичному житті.

У третьому підрозділі **“Теоретико-методологічна основа дослідження”** розглядаються наукові принципи і методи пізнання, застосування яких у ході дослідження дозволили викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та об’єктивно відобразити внесок М.М.Аркаса у суспільно-політичну думку України. Дисертант, базуючись на таких загальновідомих принципах науки, як історизм, об’єктивність, системність та інші, застосовуючи методи комплексного, статистичного, історико-порівняльного, формально-логічного, хронологічного аналізу, зробила спробу дослідити та узагальнити саме громадсько-політичну діяльність М.М. Аркаса, його участь у національно-культурному русі, показавши його як видатного виразника громадсько-політичної думки України.

У другому розділі **“Формування світогляду М.М. Аркаса в умовах активізації української громадсько-політичної думки в кінці XIX ст.”** досліджено передумови та чинники, які впливали на формування М.М. Аркаса як активного представника українського національного руху.

Перший підрозділ **“Стан громадсько-політичної думки в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.”** містить характеристику особливостей української політичної думки XIX-XX ст., яка визначалася тим, що розвивалася в соціальному середовищі, в якому зникали давні спадково-майнові ознаки, поступово руйнувався сільський традиційний спосіб життя, і замість аграрного поставало масове індустріальне суспільство.

У роботі зазначається, що у другій половині XIX ст. суспільний рух в Україні здебільшого мав культурно-освітній характер, оскільки, на думку його учасників, наближення до народу, його мови, поезії було водночас і поверненням до власної національної ідентичності. Звертається увага на те, що саме у цей час культурно-національне питання набуло політичного забарвлення. При цьому спостерігалася така тенденція, що чим більше уряд обмежував функції національної мови й інших факторів національно-культурного розвитку, тим сильнішими ставали в інтелігенції національні

почуття. Вона акумулювала в своїй свідомості національні ідеї й намагалася донести їх до масової свідомості.

В дисертації на основі вивчення чисельних джерел обґрунтовується, що культурництво, від якого інтелігенція ніколи не відмовлялася, на початку ХХ ст. пішло вгору. Воно стало важливою сферою позапартійної діяльності лібералів, яка доповнювала партійну, а нерідко й переважала її. Культурництво вже не було аполітичним, воно орієнтувалося не на вузьке коло обраних, а на маси і на селянство. Головним завданням залишалось пробудження і виховання національної свідомості мас, виведення їх із культурного небуття. Проте це завдання здійснювалося новими методами і засобами. Найхарактернішою ознакою нового рівня культурництва стало заснування культурно-освітніх товариств – “Просвіт”, за зразком Львівської “Просвіти”, створеної ще у 1868 р. Формальна аполітичність цих товариств приваблювала, з одного боку, інтелігенцію, яка вже боялася політичної діяльності, але й не могла залишитися бездіяльною, а з іншого – тих діячів, які вбачали в освітніх товариствах реальний засіб, що відкривав широкі можливості для продовження національно-політичної роботи під легальною вівіскою. Просвітні товариства залишалися єдиною легальною формою існування живого українського слова, до того ж вони користувалися правом видавничої діяльності.

Спираючись на зазначену характеристику громадсько-політичної думки та проаналізувавши концептуальні засади різноманітних політичних напрямків, автор доходить висновку про те, що характерною рисою культурного процесу в Україні у ХІХ-ХХ ст. була нелегка боротьба за створення та нагромадження національних духовних та матеріальних цінностей. Інтелігенція відіграла роль каталізатора нових ідей у мовознавстві, літературі, музиці, образотворчому мистецтві на національній основі, виступала носієм матеріальних та духовних цінностей свого народу. Вона являла собою духовну основу нації, боролася за впровадження своїх ідеалів у буденне життя.

У другому підрозділі **“Вплив родини та видатних діячів громадського руху й української культури на формування світогляду М.М. Аркаса”** охарактеризовано ті об’єктивні та суб’єктивні фактори і чинники, які впливали протягом життя М.М. Аркаса на становлення та формування його світоглядних і життєвих позицій.

Насамперед, мова йде про такі фактори:

- поєднання грецької та української крові (рід Аркасів походив із Греції, а рід матері – Богдановичі – нащадки козацького роду), що породило у Північному Причорномор’ї низку обдарованих митців та науковців;

- материнське виховання у народному і національному дусі. Виховні методи матері, Софії Петрівни, здебільшого базувалися на ґрунті української духовності і, в першу чергу, музично-поетичного фольклору;

- активна суспільна діяльність дядька Захарія та батька Миколи Аркаса, імена яких увійшли до фундаментальної енциклопедії “Російський біогра-

фічний словник”;

– вплив на студентство Новоросійського університету, де навчався М. Аркас, Одеського товариства історії і старожитностей, яке займалося виявленням та дослідженням документальних матеріалів в архівах Новоросійського краю, вивченням краєзнавчих пам’ятних місць, опублікуванням монографічних досліджень, різних статей у збірнику під назвою “Записки”. На думку дисертанта, саме в роки навчання М.М. Аркаса в Одесі посилювався його інтерес до історії;

– прогресивне оточення високоосвічених педагогів у гімназії та університеті, а саме – Л.А. Смоленського та П.І. Ніщинського. Завдяки їхньому впливу М.М. Аркас полюбив український театр, народну творчість і вирішив присвятити себе збагаченню українських традицій. Не могло пройти безслідно для М.М. Аркаса постійне спілкування з професорами І.І. Мечниковим, І.М. Сеченовим, О.О. Ковалевським, адже це були не тільки світочі біологічної науки, а й взірці інтелігентності з непохитними демократичними переконаннями. Саме таке оточення й зумовило молодого М.М. Аркаса увійти до складу одного із гуртків прогресивної молоді;

– знайомство з М.Л. Кропивницьким, що розпочалося за часів навчання в університеті та продовжувалося протягом усього їх життя й було досить важливим етапом у житті М.М. Аркаса. Саме в цей час театр, музика стають для М.М. Аркаса не просто розвагою. У своєму житті та творчості він починає ставити перед собою завдання, які в подальшому мали незаперечне прогресивне громадське значення;

– формування та укріплення суспільно-політичних, гуманістичних позицій та принципів М. Аркаса під впливом знайомства з А. Желябовим. Автор дисертації намагалася довести, що знайомство М. Аркаса з А. Желябовим, на відміну від думки деяких вчених, зокрема В.Г. Сарбея, не є безперечним доказом аркасівських зв’язків з активними революціонерами і навіть свідченням про його розуміння та схильність до сприйняття революційних ідей. Доказом цього є факти з родинної хроніки М. Аркаса-молодшого. Зокрема, він відзначав, що М.М. Аркас добре знав особисто А.І. Желябова, однак під впливом його ідей М. Аркас ніколи не був і розповідав про нього як про “звіроподібного суб’єкта, на рідкість антипатичного”. На думку дисертанта, такою характеристикою А. Желябову М. Аркас висловлював своє невдоволення застосуванню терору в політичній боротьбі. Чулому серцем М.М. Аркасові більш підходив принцип толерантності.

У третьому розділі **“Громадсько-політична діяльність М.М. Аркаса на початку ХХ ст.”** розглянута та проаналізована суспільно-політична, культурно-просвітницька діяльність М.М. Аркаса, що була тісно пов’язана з українським визвольним рухом та формуванням національної свідомості у широкого загалу.

Перший підрозділ **“М.М. Аркас – організатор і керівник Миколаїв-**

ської “Просвіти” присвячений характеристиці діяльності культурно-просвітницької організації “Просвіта” у м. Миколаєві.

У роботі зазначається, що, виходячи з позитивного просвітницького досвіду на Україні, товариство “Просвіта” на чолі з М.М. Аркасом всіляко популяризувало і поширювало за допомогою громадської активної діяльності та, зокрема, доповідей, лекцій, концертів та вистав кращі зразки української культури, історії, письменства, народних звичаїв та традицій і сприяло збереженню історичної пам’яті українського народу та укріпленню його віри у майбутнє України.

В підрозділі особлива увага звертається на те, що М. Аркас як керівник новоствореного товариства наголошував, що “історія призначила “Просвітам” зробити таку важливу справу на користь України, як братства у XVIII ст.” Автор дисертації намагався проаналізувати діяльність таких відділів Миколаївської “Просвіти”, як літературно-науковий, артистично-музичний, книгозбірні, господарський.

Зверталася особлива увага на те, що, незважаючи на численні перешкоди, інтелігенція м. Миколаєва під керівництвом М.М. Аркаса постійно активізувала діяльність у “Просвіті”, в тому числі й у період післяреволюційної реакції 1907-1908 рр.

В роботі наводяться приклади того, що тільки на першому році свого існування літературно-наукова секція влаштувала 12 лекцій, а артистично-музична – 23 літературно-музичних вечори.

Протягом 1908 р. відбулося майже півсотні літературно-музичних вечорів, на яких, окрім декламації та співу, пройшли вистави опер “Катерина”, “Наталка-Полтавка”, “Запорожець за Дунаєм”, п’єс І. Карпенка-Карого, творів М. Старицького, Б. Грінченка, А. Чехова. Наприклад, у січні 1908 р. хор товариства під керівництвом П.Ф. Армаша виконав чумацьку пісню “Ой, що ж то за ворон” та “Коломийку”. Члени товариства брали активну участь в обрядових дійствах, зокрема, в “Ночі на Івана Купала”. Зазначимо, що на багатьох вечорах “Просвіти” виконувалися партії, арії, цілісні дії з Аркасової опери “Катерина”. Слід підкреслити, що на тих вечорах побувало “велике число українських націй і інших націй людності”. А деякі твори, як, наприклад, “Запорожець за Дунаєм” Гулака-Артемовського та “Катерина”, миколаївські просвітяни на чолі з М. Аркасом виконували у Херсоні та Олешках, Богданівці, Вознесенську. При цьому щороку товариство влаштувало великі концерти у роковини смерті Т.Г. Шевченка, котрі були окраєю музичного життя для всього Миколаєва.

Особлива увага зверталася на той факт, що членство у “Просвіті” міг отримати представник будь-якої національності. Якщо переглянути список членів Миколаївської “Просвіти”, то там можна побачити не лише українські, а й єврейські, російські, німецькі, польські та інші прізвища (Г.Я. Біленко, П.Т. Смелянов, М.І. Левін, Л.Г. Ратнер, А.Ю. Міллер, Е.Е. Елерт і т.д.).

У дисертації наголошувалося на тому, що досить важливим у роботі членів товариства, зокрема для самого голови, була боротьба за впровадження української мови у народну освіту. Взагалі питанню національної освіти М. Аркас надавав величезного значення як інструменту, за допомогою якого мало б відбуватися становлення національно свідомого українця у процесі навчання та виховання рідною, українською мовою.

По-перше, однією з причин, які спонукали М.М. Аркаса та товариство в цілому звернути увагу на проблему національної освіти, був той факт, що на початку ХХ ст. три чверті населення всієї України під владою Романівської і Габсбурзької імперій було неписьменним. Неосвіченість мас була великою перешкодою у розвитку національної самосвідомості, нівелювала патріотичні почуття, ставила на перше місце лише вузькокласові або професійні інтереси.

По-друге, питання шкільництва і рідної мови, які ніколи не були останніми серед культурних домагань українців, у революційні роки висунулися на перше місце. Як тільки настало деяке політичне полегшення, вчителі та студенти учительських семінарій буквально засипали міністрів заявами про потребу української початкової школи. Деякі сільські вчителі, не дочекавшись офіційного дозволу, самі почали вести навчання українською мовою.

В даному підрозділі дисертації аналізується ще один з напрямків діяльності “Просвіти”: задоволення інтересу, що виявляла громадськість, до пізнання вітчизняного історичного минулого. М.М. Аркас зазвичай виступав з лекцією про Задунайську Січ перед кожною виставою опери “Запорожець за Дунаєм”, що ставилася силами артистів-аматорів Миколаївської “Просвіти”.

Все це та інші факти дають змогу стверджувати, що провідне місце у діяльності Миколаївської “Просвіти” займала лекційна пропаганда. У 1908 р. для широкої громадськості читались лекції про життя та діяльність І. Котляревського, І. Карпенка-Карого. Сам М.М. Аркас тільки у 1908 р. прочитав 14 лекцій з історії України за матеріалами, які готував до своєї “Історії України-Русі”. Тоді ж для громадськості М.М. Аркас читав безкоштовні лекції про життя та діяльність І. Котляревського, М. Заньковецької, І. Карпенка-Карого, М. Драгоманова, Б. Хмельницького, М. Лисенка та багатьох інших.

Аналіз різнопланових форм діяльності товариства “Просвіта” дозволив автору зробити висновок про те, що головна мета, яку ставили перед собою миколаївські “просвітяни”, – розвивати національну самосвідомість свого народу – досягалася сповна завдяки спільним зусиллям М.М. Аркаса і його самовідданих сподвижників-одномумців. При цьому спиралися як на власний, так і набутий досвід в інших регіонах України.

У другому підрозділі **“Видання М.М. Аркасом “Історії України-Русі” та її вплив на громадсько-політичне життя України”** висвітлюється роль Аркасівської праці у формуванні національної самосвідомості українського народу.

Перш за все відзначається, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. українська національна ідея набувала нового, більшого поширення, ніж у попередні роки. Цьому сприяла, головним чином, діяльність товариств та організацій, що створювалися в Україні.

Далі наголошувалося на тому, що розвиток суспільно-політичного життя у першій половині XIX ст. та подальше зростання етнічної самосвідомості вимагали створення загального курсу історії України. Саме тому більшість прогресивних діячів старанно збирали історичні документи – літописи, хроніки, грамоти, акти, щоб з їх допомогою мотивувати свої домагання щодо української національної ідеї. На своє заняття вони дивилися майже як на подвиг і ставилися до нього досить серйозно.

Саме в такий період підвищеного інтересу до історичного минулого у енергійного М.М. Аркаса визріла ідея – написати книгу нарисів з історії України, щоб її могли читати навіть підлітки з незакінченою середньою освітою.

Саме на той час вже цілком реально можна було обговорювати питання про видання українською мовою популярної праці з історії України. Однією з причин такої зміни була активна революційна діяльність та боротьба широких народних мас, що розгорнулася 1905 р. і яка так налякала царизм, що той змушений був скасувати суворі заборони щодо вживання української мови. Це, в свою чергу, надало хоч якихось правових гарантій для випуску в світ “Історії України-Русі” М.М. Аркаса.

В роботі висвітлюється той факт, що після виходу “Історії України-Русі” М.М. Аркас одержав багато схвальних листів, автори яких вітали з виданням першої написаної українською мовою книги, підкреслювали її доступність навіть для малоосвічених читачів та велике громадське значення для піднесення національної свідомості серед українців.

І справді, “Історія України-Русі” М.М. Аркаса є книгою популярною, орієнтованою на широкі кола населення, працею, що вилася у велике освітнє явище, оскільки її почали читати навіть малоосвічені українці. Тому важко вимагати від неї певного наукового рівня.

Однак можна стверджувати, що М.М. Аркас створив, хоч і у стислій формі, досить ґрунтовну історичну працю, вивчив та узагальнив великий джерельний матеріал, подав оригінальне тлумачення історії минулого України. Написання цієї праці відобразило певний рівень розвитку історичної думки, конкретний етап історії історичної науки в Україні. Наприклад, щодо невиразності авторської позиції стосовно найдавніших сторінок історії України, то ще за часів його життя велися дискусії навколо цієї проблеми. Зрозуміло, що на рівні сучасних знань, на відміну від тодішнього, тепер багатьом дослідникам набагато легше і простіше писати праці на історичну тематику. Але відзиви на книгу, у тому числі сучасні, дають змогу оцінити її як визначне явище вітчизняної історичної науки, яке успадковує і критично засвоює сучасна історіографія.

У **висновках** зроблені узагальнення і підсумовано результати дослідження, сформульовано положення дисертації та рекомендації, які випливають з нього.

1. Комплексний критичний аналіз джерел та літератури показав, що дослідження громадсько-політичної діяльності М.М. Аркаса, висвітлення його внеску у розвиток суспільно-політичної думки на рубежі XIX-XX століть як аспект наукових пошуків до сьогодні залишаються у колі маловивчених проблем. Дотепер не існує політологічних праць, автори яких розглядали б спадщину М.М. Аркаса з цієї точки зору, що обумовлено тим, що значна частина джерел досить тривалий час не була введена до наукового обігу. Дисертантка зробила спробу дослідити та узагальнити саме громадсько-політичну діяльність М.М. Аркаса, його участь у національно-культурному русі, показати його як видатного виразника громадсько-політичної думки України.

2. У процесі досягнення поставленої мети автор дисертації дійшла висновків, що наприкінці XIX – на початку XX ст. в українському інтелектуальному середовищі формувалися різноманітні течії політичної думки, такі, зокрема, як лібералізм, соціалізм, націоналізм, однак жоден із них не склав органічної цілісності. Характерною рисою даного досліджуваного періоду було багатство державницьких ідей, що були спільним надбанням майже всіх політичних течій того часу. Вагомий внесок у формування державницьких ідей зробили не лише загальновідомі особистості, які ідентифікували себе як українці, але й представники української інтелігенції з так званою подвійною лояльністю. Серед цих представників української інтелігенції визначне місце займає М.М. Аркас – особистість багатогранна, з високою освіченістю та невичерпною енергією, яка зайняла чільне місце в історії України, у розвитку політичної думки в Україні на межі XIX-XX століть.

3. В дисертації зроблено спробу окреслити цілісну характеристику світогляду Миколи Аркаса. Те, що окремим дослідникам здавалося великою заслугою або недоліком світобачення Миколи Миколайовича Аркаса, нерідко виявлялося його адекватною реакцією на суперечність самої дійсності. Маються на увазі творчі пошуки та доробки М. Аркаса, які були скеровані на поширення нових явищ в українському інтелектуальному, соціальному та політичному житті. Безумовно, громадсько-політичні погляди М.М. Аркаса не становлять цілісної, логічної та обґрунтованої концепції, яка б за своєю суттю належала до одного із провідних напрямків громадсько-політичної думки. У відповідності з цим погляди М.М. Аркаса щодо української держави, національного питання, школи, культурних та соціальних чинників на суспільно-політичну історію України є часом стихійними, а то й невпорядкованими. Слід відзначити, що для українських народників, до яких можна віднести й М.М. Аркаса, наближення до народу, його мови, поезії було водночас і поверненням до власної національної незалежності, його громадська діяльність та творчість мають незаперечне, прогрес-

сивне значення для української національної справи, національної ідеї та для пошуку шляхів будівництва самостійної незалежної держави.

4. У дослідженні доведено, що на різних етапах життя, творчості та діяльності М.М. Аркаса вплив об'єктивних та суб'єктивних умов був нерівномірним. Взагалі М.М. Аркас не зосереджував своєї уваги на якійсь одній справі. Під час навчання брав участь в українських виставах та писав вірші. Закінчивши навчання, звернув свою увагу на українську музику, внаслідок чого в Україні з'явилася перша опера на слова Т.Г. Шевченка "Катерина". На новому етапі свого життя М.М. Аркас пильну увагу приділяв стану освіти в Україні, відсутності української мови викладання та українських підручників у системі державних освітніх закладів. Зокрема, в останнє десятиріччя життя просвітництво займає все більше місця у творчості М.М. Аркаса. Отже, автор дослідження наголошувала не лише на певну еволюцію поглядів М.М. Аркаса, але й на зміни його інтелектуального зосередження.

5. Великий вплив на долю М.М. Аркаса мав пошук власного місця в історичному процесі, "зворотні зв'язки", його політичний експеримент з утворенням товариства "Просвіта" у Миколаєві та спроби політизувати діяльність мешканців м. Миколаєва та Півдня України. Але найулюбленішою сферою його активності була громадська та просвітньо-культурницька діяльність, що свого часу спонукала його організувати та стати головою Миколаївського товариства "Просвіта". Його просвітницька діяльність скеровувалась, головним чином, на те, аби служити Україні так, щоб сучасники краще знали та розуміли історію України, що в той час була пов'язана з визвольним рухом та формуванням національної свідомості.

6. Характерним для громадської діяльності М.М. Аркаса було те, що він вивчав систему організації роботи з населенням регіону, вносив пропозиції для подальшого ефективного використання можливостей влади і громадянського суспільства. Також він прагнув сформуванню у своїх прихильників необхідність сприяти активній участі їх у державному будівництві України. Незважаючи на те, що товариство "Просвіта" проіснувало досить недовго, проте воно залишило, як і взагалі український громадський рух того часу, помітний слід в українському духовному житті краю. Його існування сприяло пробудженню національної свідомості в особливо зрусіфікованому Північному Причорномор'ї. У політико-просвітницькій діяльності М.М. Аркаса знайшли відображення його найкращі риси. Адже будучи патріотом, йдучи до народу й несучи знання, він вбачав у цьому виконання свого громадського обов'язку перед народом незалежно від об'єктивних причин, які спонукали його до цього. Звичайно, громадсько-культурницька діяльність інтелігенції, і зокрема М.М. Аркаса, мала обмежений характер і не могла змінити загальної ситуації у Російській імперії. Проте навіть у такому вигляді вона мала велике прогресивне значення та далекоглядні наслідки на близьку й далеку перспективу.

До того ж в умовах самодержавного ладу, коли всі народи, крім російського, розглядалися як “інородні”, громадсько-просвітницька діяльність неминуче отримувала й політичне забарвлення, оскільки досягнення свободи національної мови й освіти на її основі ставали, поряд з політичними вимогами, гаслами боротьби проти національного гноблення. Розуміючи, що український народ опинився на своїй рідній землі в становищі духовного ізгоя, українолюбці, до яких без перебільшення можна віднести й М.М. Аркаса, прагнули втілити в життя ідею всебічного національно-культурного відродження й піднесення України. Адже без зростання національної самосвідомості українців годі було й мріяти про національне самовизначення, яке дало б змогу досягти найбільш повного демократизму в національних відносинах. Поряд із цим його діяльність як голови товариства “Просвіта” виконувала важливу просвітницьку функцію, давала необхідний мінімум знань простим людям, пробуджуючи в них почуття національної гідності, що знаходило широку підтримку серед національної інтелігенції.

7. Доведено, що розквіт громадсько-політичної діяльності М.М. Аркаса припадав на початок ХХ ст. Саме в цей час він створив і оприлюднив “Історію України-Русі” та інші свої праці. Деякі дослідники дискутують про те, який вплив на теоретичну вартість праць громадського діяча мала промосковська орієнтація. І чи взагалі вона мала місце в його житті та творчості, на чому зосереджували увагу науковці комуністичних часів, звинувачуючи М. Аркаса у “національно-буржуазній пропаганді”. Автор дисертації вважає, що тези про “національно-буржуазну спрямованість” та промосковську орієнтацію не мають під собою жодних підстав, оскільки, на відміну від представників тогочасної національної інтелігенції, які здебільшого наближалися до утворення цілісної системи поглядів на державу і право, на суспільство та політичну діяльність, М.М. Аркас не виходив за межі гурткових політично-теоретичних рефлексій та дискусій. Водночас слід наголосити на тому факті, що М. Аркаса вигідно відрізняло те, що він намагався не відкладати реалізацію своїх політичних проєктів “на потім”. Прагнення до практичних результатів, його прагматизм становлять особливість аркасівського теоретичного аналізу політичної дійсності. Саме тому його ідеї, що лише претендували на практичну значимість, набагато легше перевіряти на наукову, теоретичну вартість, що й намагалася досягти дослідниця.

Слід наголосити, що аналіз творчості, діяльності та спадщини М.М. Аркаса дав змогу окреслити коло знайомих та охарактеризувати багатьох неординарних постатей української політичної думки, таких як В. Науменко, Є. Чикаленко, В. Липинський, В. Доманицький та ін. Саме завдяки такому прогресивному оточенню М.М. Аркас формував та утверджував свої погляди і переконання, перетворювався з представника аристократичної родини в поборника української національної справи, носія і провідника українського духу.

На основі проведеного дослідження дисертант сформулювала рекомендації відносно використання отриманих результатів з метою:

- формулювання політичних доктрин сучасного рівня, враховуючи практику державного будівництва і розвитку громадянського суспільства, на яких свого часу наголошував Микола Миколайович Аркас;
- підготовки наукових праць та навчальних посібників з історії політичної думки та історії України, а також краєзнавчих видань;
- написання узагальнюючих та спеціальних курсів з історії України;
- здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення системи патріотичного виховання молоді;
- кращого та об'єктивного осмислення тих складних політичних процесів, що відбуваються в далеко не однозначному громадсько-політичному і культурному житті сучасної України.

Основні положення й результати дисертаційного дослідження викладені в таких публікаціях:

1. Передмова М.М. Аркаса до “Запорозжя за Дунаєм” // Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник / М.О. Багмет, А.І. Колісніченко, О.Г. Бакалець, В.І. Андріяш та ін. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – С. 137-138.
2. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: Науково-популярний довідник / В.І. Андріяш, М.О. Багмет, А.І. Колісніченко, О.Г. Бакалець та ін. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – С. 27-39.
3. Андріяш В.І. Проблеми українського державотворення в спадщині М.М. Аркаса // Наукові записки: Збірник. Т. 19: Політичні науки. – К.: Вид-во НаУКМА, 2001. – С. 132-134.
4. Андріяш В.І. Проблеми українського державотворення в епістолярній спадщині М.М. Аркаса // Наукові праці. Т. 12: Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – С. 40-42.
5. Андріяш В.І. Відображення проблем українського державотворення в листах Миколи Аркаса до Євгена Чикаленка // Наукові праці. Т. 25: Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2003. – С. 43-46.
6. Андріяш В.І. Аркасівська концепція історії українського державотворення // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Видання Донецького національного університету імені В. Стуса, 2001. – № 4 (8). – С. 268-272.
7. Багмет М.О., Андріяш В.І. Вшанування пам'яті М.М. Аркаса у Миколаївському державному гуманітарному університеті імені Петра Могили // Історія. Археологія. Культура. Нові дослідження: Краєзнавчий альманах. – Миколаїв: Атол, 2003. – С. 94-96.
8. Андріяш В.І. Лекції М.М. Аркаса про українське козацтво // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: Збірник наукових праць. – Т. 1. – Миколаїв; Одеса: Тетра, 2001. – С. 50-53.
9. Багмет М.О., Андріяш В.І. Культурно-просвітницька діяльність

- М.М. Аркаса // Наукові праці: Збірник. – Луганськ: Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2001. – С. 16-18.
10. Андріяш В.І. “Історії” М.М. Аркаса // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Луганськ: Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2002. – С. 3-7.